

Stavabygden - gränsbygden

Bidrag till min hembygds historia.

Denna bygd är min hembygd. Här har många generationer av förfäder strävat och stretat. De har brutit sten, de har odlat och de har skött sina djur. Ibland har de rätat på ryggen och blickat ut över Vättern. De har sett månens silverstig över sjön. De har sett ljusen från Hjo, liksom vi. De har älskat, de har njutit av livet ibland, men ibland har de gråtit. De har varit samma slags människor som vi. De har jämnat vägen för oss. Det skall vi vara tacksamma för.

Det är en berättelse om en bygd, om människor och händelser under mer än fyra århundraden. Det handlar om bönder, torpare, skräddare, och skomakare, kvinnor, barn, drängar och pigor. Det handlar om tungt och hårt arbete, om fattigdom och nöd, om sjukdom och om död. Ändå kan detta bara bli litet skummande på ytan. Den verklighet som ligger bakom kan vi kanske ana något av, men aldrig helt fånga eller förstå. Jag ser det som nödvändigt att försöka minnas de som gått före oss och med sitt arbete gjort det lättare för oss, sena tiders barn.

Allmänt om Stavabygden

Stavabygden är en del av Holaveden, ett område som människorna i gamla tider i det längsta försökte undvika. Holaveden var ett osäkert och farligt område, där resande blev överfallna och rånade. Rakt genom detta område gick vägen mellan Jönköping och Stockholm, den kanske viktigaste vägen i vårt land. Oländiga berg, kärr och mossar och steniga åkerlappar präglar bygden. I norr ligger Östergötlands bördiga slättbygd, i väster stupar bergen brant ner i Vättern. I söder går gränsen till Småland. Stavabygden består av 19 byar i Östergötlands sydvästra hörn, invid Vättern, mellan Ödeshög och Gränna.

Holavedens bebyggelsehistoria är yngre än för bygderna runt omkring. Ändå bodde det människor här redan under medeltiden. Holavedsvägen har också under mycket lång tid varit en gångstig och en ridstig innan den blev vagnväg.

Vilka människor var det som först kom till Stavabygden och började odla denna steniga mark? Kanske bygden under åtskillig tid varit fäbodan och jaktmarker till de mera permanenta bosättningarna nere på slätten vid Tåkern och Omberg. Kanske förekom sommarbosättningar som en övergång till fasta boplatser, någon gång under medeltiden.

För Stavabygdens del började det sannolikt utmed Vätterstranden. Det var nära Vättern som de första byarna uppstod. Första delen av medeltiden var en intensiv nyodlingsperiod. Kanske frigivna trälar var ett inslag i Holavedens tidigaste historia?

Jag tänkte först skriva endast om de 19 byar, som jag räknar till stavabygden, nämligen Börstabol, Glasfall, Gyllinge, Holkaberg, Hårstorp, Kop-

parp, Lilla och Stora Krokek, Lakarp, Munkeryd, Narbäck, Näteryd, Porsarp, Stora Smedstorp, Staffanstorp, Stava, Stavreberg, Sunneryd och Öjan.

Senare kom ändå sju byar ytterligare med i mitt skrivande, nämligen Angseryd, Kushult, Rossholmen, Kulhult, Södra Bråten, Gåsabol och Svinåsen. Dessa hör kanske inte till Stavabygden, men de kommer ändå med här. De får bilda en egen samling. De tre sistnämnda, Södra Bråten, Gåsabol och Svinåsen kanske hör närmare till Stavabygden än de andra fyra byarna.

Stavabygden, ett begrepp

Stavabygden har länge varit ett begrepp. Vi utgår från att ortnamnet Stava kommer från den ursprungliga betydelsen gräns. Kanske Stava då var konungariket Östergötlands sydliga gräns vid Vättern. Det var också en gräns mellan Lysings och Vista härader. Söder härom låg småland. Bäck- en som rann ut här i Vättern hette Stavbäcken (gränsbäcken) och kom rinnande från Stavsjön (Gränssjön), som än idag utgör gräns mellan Östergötland och Småland. Sjön kallas numera för Gyllingesjön eller Kopparpasjön.

Stavabygdens 19 byar omfattar tillsammans 13 5/8 mantal, och uttryckt i hektar, cirka 2080 hektar. Börstabol är den till ytan största byn med 202 hektar, Näteryd den minsta med 35 hektar. Med de sju byar som senare tillkommit ökas dessa siffror med 3½ mantal och 800 hektar.

De byar som jag bedömer som de äldsta är i första hand de som består av ett helt mantal. I Stavabygden var det gårdar som i början av 1600-talet redovisade 4-6 tunnors utsäde, nämligen Stava, Kopparp, Gyllinge, Narbäck, Lilla och Stora Krokek, Munkeryd och Börstabol. Sunneryd, Hårstorp, Holkaberg och Porsarp kanske också kan tillhöra denna grupp. Övriga byar bedömer jag som yngre, således Stavreberg, Glasfall, Stora Smedstorp, Staffanstorp, Lakarp, Näteryd och Öjan. Invändningar kan säkert göras mot denna uppdelning.

Holavedsvägen, eriksgatan

Genom bygden ringlar sig den gamla landsvägen, kungsvägen. Denna väg har satt spår i bygdens historia. Här har kungar ridit eriksgata med stora följen, här reste herremän, här vandrade fattiga människor med knypte på ryggen. Under 16- och 1700-talen kom vagntrafiken igång på landsvägen. På bygdens övriga små vägar fick säkerligen vagntrafiken vänta till senare delen av 1700-talet. Under de senaste 400 åren har undan för undan förhållandena blivit bättre för de människor som färdats på landsvägen. Säkerheten både för bygdens människor och för de resande har blivit bättre.

Åtskilliga kungar har ridit sin eriksgata här på Holavedsvägen. Den siste som gjorde detta var troligen Karl IX i slutet av mars 1609. Mera härom längre fram.

Det var inte riskfritt att i gamla tider ta sig genom Holaveden. I Uppgränna och Sväm fanns kapell, där de resande kunde åkalla Guds beskydd innan de gav sig in i Holavedens mörka osäkerhet. Detta har också varit en bygd där flera uppgörelser mellan svenskar och danskar inträffat. Holaveden har med sin svåra terräng gett stora möjligheter till försvar mot fientliga danskar.

Hur många gånger som danska krigshäror kommit denna vägen vet vi inte. Men detta ligger långt tillbaka i tiden. Under de senaste 400 åren har

vägen kanske varit någorlunda säker. Visserligen finns det gammal muntlig tradition om postrån i vår bygd men jag har inte funnit några belägg för sådant.

Det hade också sina risker, ganska långt fram i tiden, att bo utmed vägen. Våldgästning och andra övergrepp förekom. Det var Sunneryd, Hårstorp, Stava, Lilla Krokek, Holkaberg, Narbäck och Porsarp som låg utmed landsvägen. Dessa gårdar hade i äldre tider sina hus ett stycke från landsvägen, kanske inte ens synliga från vägen. Detta framgår av storskifteskartorna. Inte förrän fram emot sekelskiftet 1800 byggdes husen närmare vägen. Undantagna var soldattorpen som i regel låg nära utmed vägkanten. Vi kan anta att den stackars soldathustrun, när mannen låg ute i fält, kunde ha problem med denna närhet till landsvägen.

Boskapsskötsel och jordbruk

Från början fanns här egentligen inga byar, bara ensamgårdar. Husen var byggda i skyddande fyrkant, och med en bondefamilj i varje gård. Vid tio av dessa ensamgårdar fanns dessutom ett soldattorp. De fanns i Gyllinge, Hårstorp, Kopparp, Lilla Krokek, Stora Krokek, Munkeryd, Narbäck, Stava och Sunneryd samt för de övriga byarna även i Kushult och Rossholmen.

Först på 16- och 1700-talen delades gårdarna. De ursprungliga 19 gårdarna delades undan för undan och hade år 1860 blivit 70 gårdar. På 1600-talet började det dessutom i många av byarna uppstå torp ute på ägorna. Där bodde skräddare, skomakare eller dagsverkstorpere. Indelningsverket tillkom 1680 och då kom soldattorpen. Ett och annat soldattorp hade säkerligen funnits långt dessförinnan.

Ett helt mantal eller ett hemman var i gamla tider tänkt att ge utkomst åt en bondefamilj samt att därutöver betala en viss skatt. Undan för undan ökade kraven på jordens avkastning, allteftersom befolkningen ökade. Försörjningsbördan ökade. I Stavabygden liksom på andra håll ledde detta till delning av jorden på flera brukare eller ägare.

Vättern spelade en viss roll i bosättningarnas tillkomst. Ju närmare Vättern, desto större gårdar och tidigare bosättning. Detta tycks vara en regel, inte bara i Stavabygden.

Det hela började med boskapsskötsel och det var i praktiken boskapen som valde boplatserna. Det var lövskogsrika platser utmed en bäck och med saftigt gräs. De flesta av Stavabygdens byar är belägna utmed bäckar eller sjöar. Det var djurens behov av foder som var viktigast. Lövtäkten var ett led i detta. Lövtäkten gjorde skogen närmast gården till äng och i ängen röjdes senare en och annan åker. Undan för undan kom jordbruket in i bilden. Folkökningen krävde på ökad spannmålsproduktion.

År 1571 fanns på Stavabygdens 19 gårdar följande boskap, allt enligt uppgifter ur Älvsborgs lösen: 14 hästar, 58 kor och 20 ungnöt, 20 oxar, 27 stutar, 94 får, 24 getter, 52 svin. Getter fanns bara i Stava och i Sunneryd. Vi kan anta att dessa getter hade sin plats i de branta bergen mot sjön. För övrigt kan vi i denna taxeringslängd se att Sven Månsson i Narbäck var socknens rikaste bonde.

Ungefär femtio år senare, år 1620 hade antalet djur ökat. Då fanns i Stavabygdens 19 byar (ensamgårdar) följande boskap, allt enligt boskaps- och utsädeslängden: 31 hästar, 76 kor, 35 oxar, 97 får, 150 getter och 23 svin. Antalet svin är dock lägre. Vi kan anta att antalet djur ökade hela tiden fram till i mitten av 1800-talet och att därefter en minskning skedde motsvarande minskningen i åkerareal och folkmängd. Men vi kan inte jämföra en 1600-talsko med en nutida ko.

År 1620 hade Stavabygdens 19 gårdar tillsammans åker för 67 tunnors utsäde. Om hälften av arealen låg i träda kanske den odlade arealen åker uppgick till ca 130 - 140 tunnland. Åkerarealen ökade snabbt. Sannolikt uppgick den odlade arealen vid mitten av 1800-talet till 700 tunnland eller något mera. År 1940 uppgavs den vara ca 600 tunnland, fördelade på ett 70-tal gårdar.

År 2001 kunde vi uppskatta den öppna, odlade arealen till kanske mellan 100 och 200 tunnland. Spannmålsarealen är som vi nu ser i snabb minskning. Många gårdar är öde och jorden är utarrenderad eller brukas inte alls. Att vi idag får ut större skördar per tunnland är en annan sak.

Det var ett hårt arbete att bryta sten och göra åkrar i Holaveden. Många av dem som brutit mark och odlat här har dött av bråck och andra sjukdomar som har med hårt arbete att göra.

Stavabygdens historia berättar om starka och orädda män och kvinnor som inte gett upp för småsaker. De har oförtrutet kämpat vidare, odlat upp meter för meter. Sten har brutits upp och lagts i rösen och i stenmurar. De stora odlingsrösen, de flesta numera belägna i marker som skogen återerövat, kan berätta om denna tunga odlargärning.

Jämför gärna de olika kartorna, 1600-talskartorna, skifteskartorna och den ekonomiska kartan från omkring 1940 och senare också 1980-talets kartor. Då kan vi tydligt se att 1800-talets små nyodlingar, små skogslyckor och liknande, nu har lämnats tillbaka till skogen. Kvar finns de åkrar som fanns redan på 1600-talet. De är nu uträtade och sammanslagna till större och mer sammanhängande arealer, lämpliga för traktorbruk.

De exakta gränserna mellan byarna blev inte klara förrän långt fram i tiden. Det var ängsmark och åker som var viktigast. Utmarken eller skogen var inte så viktig i äldre tider. Tvister om gränserna mellan byarna förekom ännu på 1700-talet. Så skedde mellan Stava och Holkaberg, se mera härom i avsnitten om dessa byar.

Produkter till avsalu fick bönderna köra till Mjölby, Gränna, Vadstena eller Jönköping. En resa till Mjölby med häst och vagn började klockan två på morgonen och sedan kom man hem igen sent på kvällen, den tog nästan ett dygn. När Stava brygga tillkommit 1892 kunde bönderna sända spannmål med en båt som hette Falken. Det gick utmärkt men senare förliste Falken och därefter började landsvägsresorna igen.

All mjölk togs i gamla tider om hand på gården. Det gjordes smör och ost, som sedan såldes på olika sätt. Vi kan anta att torget i Gränna varit en god avsättningsplats för jordbruksprodukter från vår bygd i äldre tider. Torget i Ödeshög tillkom senare. Kreatursmarknaderna spelade en stor roll ända

in på 1930- och 40-talen. Kor kunde ledas till Gränna eller Ödeshög för att säljas, och köpas.

Mejerier fanns i Ödeshög och Gränna redan på 1890-talet men det fanns ingen ordnad transport till något mejeri från vår bygd förrän fram mot 1930-talet. Då fanns också ett mejeri i Duvebo.

1900-talet skulle komma att medföra stora förändringar i bygden. I Stavabygdens 19 byar bodde år 1900 ungefär 450 människor. De allra flesta livnärde sig på modernäringen, nämligen lantbruk. Ett 60-tal gårdar fanns i Stavabygden. På alla dessa fanns djur, hästar, kor, får, getter och höns. I Stavabygdens 19 byar fanns ännu 1940 cirka 100 hästar och 400 nötkreatur, allt enligt uppgifter ur boken *öGods och gårdarö*.

Einar Karlsson i Lilla Krokek tog körkort 1927 och köpte året därpå sin första bil. Han kopplade en släpvagn till denna och började köra mjölk till mejeriet i Ödeshög. I början av 1930-talet köpte han en lastbil, anställde chaufför och skötte under något 10-tal år mjölktransporterna från Lilla och Stora Krokek och Börstabil, kanske också Stava. Transporterna övertogs senare av Bertil i Äng. 1944 kom Gustav Andersson från Tällekullen till Lilla Krokek och han skötte sedan mjölktransporterna fram till 1963, då han flyttade till Jönköping.

Övriga byar hade inga transporter till mejeriet förrän något senare under 1930-talet. Då var det till mejeriet i Duvebo. Det var Henry Johansson i Munkeryd som höll med hästar och vagn. Körningen omfattade Munkeryd, Kopparp, Öjan, Gyllinge och Staffanstorp. I början av 1940-talet började lastbilstransporter med mjölk till mejeriet i Gränna. Men ännu var det åtskilliga gårdar som fortfarande tog hand om mjölken och gjorde smör och ost.

På 1960-talet infördes ett nytt system med mjölktankar på gårdarna och där hämtades mjölken av tankbil från Arla. Små mejerier lades ned. Detta innebar också att mindre gårdar upphörde med mjölkproduktion.

Något kan nämnas om traktorer och maskiner i lantbruket. Erik Axelsson i Skrädeberg köpte sin första traktor 1937. Det var en Höglundare. Två år senare köpte han en ny traktor, en Case med järnhjul. Erik innehade en gård i Sunneryd, vilken han drev i sambruk med sin gård i Skrädeberg. Därefter dröjde det möjligen ända till 1951.

Då köpte Einar Karlsson i Lilla Krokek en traktor. 1952 köpte Henry Johansson i Munkeryd en traktor, en Ferguson diesel. Erik Axelsson var möjligen också den förste som köpte självbindare. Farman Andersson i Stava, eller hans far Oskar Andersson, köpte tidigt slättermaskin. Det var den första i bygden, enligt uppgift av Lars Petersson från Skansen. Han var dräng hos Farman i början av 1940-talet. Maskinen var gammal då men sköttes mycket noga.

Om Erik Axelsson i Skrädeberg kan ytterligare en sak nämnas. Han lär ha varit den förste i bygden som hade ett vindkraftverk, en vindgenerator. Det var nog omkring 1940 som han satte upp den.

År 2009 är det endast en gård i Stavabygden som levererar mjölk till mejeri, nämligen Staffanstorp. På några gårdar finns kor som åtföljs av sina

kalvar. Nya tider har kommit. I åtskilliga byar finns inte längre någon öppen jord. Spannmålsodlingen har upphört i de flesta byarna. Kvar finns möjligen vallodling. Skogen har kommit närmare. Förr var även skogen betesmark men idag betas inte ens alla hagmarker eller ängsmarker.

Den gamla tidens öppna marker har ersatts av allt mer igenvuxna marker, där sikten mellan gårdar och byar har försvunnit. Granskogen tränger sig fram, närmare och närmare husen. Ändå kan vi konstatera att ett stort arbete fortfarande läggs ned på att hålla marker öppna.

Fortfarande står ladugårdarna och de flesta övriga uthus kvar i gott skick. De flesta används inte längre, de står bara kvar som ett monument över det förgångna.

Torp och torpare

När vi talar om odlingsarbete måste vi också nämna den odlargärning som skedde av torparna. Redan under 1600-talet tycks det ha funnits människor som lämnade byns skyddande *fyrkant* och byggde hus ute på ägorna. Begreppet hybbel tycks ha varit ett begrepp för de äldsta torpen.

Hybbel är ett gammalt ord som betydde kyffe eller ruckel och var sammansatt av orden hushåll och boning. Ordet betyder således en sämre bostad, jämfört med bostäderna i övrigt. Hittills har jag funnit belägg för sådana i sex av de 19 byarna, Glasfall, Gyllinge, Näteryd, Smedstorp, Stavreberg och Öjan. Kanske har det funnits en hybbel i de flesta av byarna. De sex här anträffade hybblearna tycks ha legat så långt bort från byn man kunde komma. De låg på utmarken, längst i öster, intill gränsen mot grannbyn. För Näteryds del är jag osäker på var hybbeln låg.

I tio av byarna fanns soldattorp, i Gyllinge, Hårstorp, Kopparp, Lilla Krokek, Stora Krokek, Munkeryd, Narbäck, Porsarp, Stava och Sunneryd. Dessa anlades när Indelningsverket tillkom omkring 1680, men det fanns säkerligen någon form av soldattorp även tidigare i bygden. Utöver dessa 10 soldattorp fanns det i de 19 byarna år 1700 åtminstone 15 torp.

Därefter ökade antalet torp och backstugor undan för undan för att omkring 1850 vara cirka 80. Därefter minskade antalet. År 1870 kan vi räkna till 61 torp och backstugor. Kanske kan vi säga att torparepoken tog definitivt slut omkring 1920. År 1919 dog smeden Samuel Pettersson på sitt torp på Holkabergs ägor. Han var den siste i Stavabygden som representerade gruppen av torpare och backstugusittare.

Bland dessa torp hittar vi alla typer. Många torp började som förpantningstorp men övergick senare till att bli en *stuga för inhyses*. Andra var en backstuga redan från början. Många fanns bara under en kort tid. Många torpstugor har av allt att döma varit mer eller mindre tillfälliga, monteringsbara. De har byggts upp och efter en tid har de monterats ned och satts upp på något annat ställe.

När jag studerat domböckerna har jag anträffat ett antal torpkontrakt. Dessa kontrakt har varierat. Ibland har det varit förpantningskontrakt med en ganska stor förpantningssumma. Det har ibland varit kontrakt som avsett en *husplan med en liten kålgård*. Det har ibland varit torpkontrakt som mest varit inriktade på dagsverken vid gården.

Den årliga ersättningen för torpet har ibland enbart uttryckts i pengar och

ibland i dagsverken. Ofta har en trohets och lydnadsklausul funnits av ungefär följande lydelse: *Ett är att påminna, att om det befinnes mot mig göras något förfång är detta kontrakt då dödat*, eller i annat utförande: *Åliggandes att mot såväl jordägaren som grannar bevisa all möjlig välvilja och trohet vid äventyr att annars detta kontrakt upphör därpå följande fardag*.

Backstugusittare var ett begrepp som dök upp i början av 1800-talet. Begreppet backstugor har förmodligen ibland använts felaktigt. Många anser att en backstuga var till hälften inbyggd i en backe, där bakre väggen och kanske också en del av sidoväggarna var jord. En annan mening är att begreppet backstugor gällde alla de stugor, oavsett utförande, som stod på annans mark.

Backstugusittaren brukade ingen jord, i motsats till torparen. En backstugusittare hade på sin höjd en kålgård och kanske en katt, kanske höns också men inga andra husdjur.

På konceptkartan till häradskartan är backstugor och torp betecknade var för sig. I Stavabygden kunde då räknas 26 backstugor och 32 torp. Vi började närma oss slutet av torparnas och backstugusittarnas tid. De, eller åtminstone deras barn lämnade bygden och flyttade till stan.

Vid en torpinventering som gjordes 2000 antecknades 90 torp eller backstugor i de 19 byarna, varav 10 soldattorp. Därutöver antecknades tre f.d. gårdstomter samt sju f.d. kvarnstillen, således 100 inventerade objekt. Av de 90 torpen var 22 fortfarande bebyggda, av dem tre bebodda året runt. Övriga 19 var fritidshus. Denna torpinventering finns att läsa på biblioteket i Ödeshög.

Sociala förhållanden

Torpare och backstugusittare var den grupp som först drabbades av dåliga tider, som när skördarna slog fel. Så länge skördarna blev goda var det gott om arbete. Maten räckte till även för de som bodde i torp och backstugor. När det blev dåliga skördeår fick även bönderna dra åt svångremmen för att kunna klara sig. Då blev det ont om arbete och då klappade nöden först på i de stugor som låg ute på ägor. Det går inte att mäta den nöden eller den hungern som drabbade dessa människor och deras barn. Vi kan inte nu räkna ut hur många barn som fick gå hungriga till sängs, men vi kanske kan ana något av nöden.

I rödsotsepidemin hösten 1857 dog 49 människor i Stavabygden under ungefär lika många dagar. Av dessa 49 var 33 från denna egendomslösa grupp av människor. Av dessa 49 var 35 barn.

En speciell situation var också den som drabbade människorna vid stigande ålder, när krafterna började ta slut, när krämporna kom. En bonde och hans hustru kunde få ett undantag på gården med mat och annat som behövdes. En torpare och backstugusittare och deras familjer var även då beroende av den egna arbetsförmågan. När de inte längre kunde arbeta, då återstod bara att lita till socknens fattighjälp. Eller att tigga, om de inte kunnat spara och lägga undan något för sin ålderdom. Det var inte lätt för dessa människor att göra det. Ändå kanske vi kan anta att skillnaden mellan ett bra torp och en liten, dålig gård inte var särskilt stor.

Många av torparna och backstugusittarna har i husförhörslängderna noterats som fattiga. Ibland uppges att de var utfattiga, vilket låter skrämmande. Ofta anges också ur *mantal*. Detta betydde att de inte behövde betala mantalspenningen. Det var den personliga skatt, som alla vuxna på den tiden hade att betala. Begreppet utfattig betydde således att vederbörande inte kunde betala mantalspenning.

Ordnandet av fattigvården var under 1700-talets sista skede stora ärenden på sockenstämmorna. De ständiga krigen och återkommande missväxt gjorde det bekymmersamt för de som inte kunde arbeta. De fattiga fick gå *på roten* eller blev tilldelade ett visst kvantum korn ur sockenmagasinet till sitt uppehälle. Men det fanns också sådana som inte själva kunde ta hand om sig utan måste inackorderas. Detta skedde antingen på auktion eller under hand, och den som gav lägsta anbudet fick sörja för fattighjonets uppehälle.

Det framkom önskemål om en fattigstuga. Men planerna fick uppskjutas. Först vid en stämma på hösten 1793 beslöt man att lägga grunden till fattighuset. Den skulle också innehålla sockenstuga, där sockenstämmorna skulle hållas. Fattighuset stod färdigt på hösten 1797.

Alla gårdar i socknen hade deltagit med material och arbete. Ledamöter av byggnadskommittén var nämndemannen och kyrkvården Jonas Jönsson i Erstorp, nämndemannen och kyrkvården Nils Nilsson i Gatugården, Peter Jönsson i Öninge Lagmansgård, Peter Andersson i Riddargården, Jonas Nilsson i Munkeryd och Nils Eriksson i Visjö. De första *fattighjonerna* flyttade in 1 oktober 1797. Byggnaden kostade 269 riksdaler, 13 skilling, 2 runstycken.

Av ett speciellt intresse kan vara att titta närmare på de förhållanden som i äldre tider gällde för barn och för kvinnor. Det får bli en senare uppgift.

Väckelserörelsen

Sverige har kanske aldrig haft så många fattiga och egendomslösa, så många undernärda och nödlidande och så många alkoholiserade människor som under första hälften av 1800-talet. Krigen var slut. Folkökningen gick snabbare än produktionsökningen inom jordbruket. En stor del av jordbruksprodukterna gick till brännvin. Detta bidrog till ökad svält och undernäring. Potatisodlingen ökade mycket kraftigt under början av 1800-talet men man gjorde brännvin även av potatis. Husbehovsbränning var tillåten och det ansågs mera fördelaktigt att bränna brännvin i stället för att transportera potatis långa sträckor för försäljning.

Allt detta blev ett folkhälsoproblem. Även kroppslängden minskade och var den lägsta på flera tusen år. Barnadödligheten var hög. Ca 45 % av dem som dog var barn, yngre än 10 år.

År 1819 fanns 173.000 taxerade brännvinspannor i Sverige. År 1820 var konsumtionen 40 liter brännvin per invånare och år. Därutöver dracks stora mängder öl. På 1980-talet låg spritkonsumtionen på ca 7 liter per invånare och år.

Med tiden blev fler och fler människor läskunniga och mer upplysta. Prästen var tidigare den intellektuella auktoriteten i socknen. Han fick nu konkurrens av skolläraren. Folkskolestadgan kom 1842 och läskunnigheten ökade. Bibeln blev mer och mer allmän. Tidigare hade i hemmen endast funnits psalmbok och postilla.

Till detta kan också nämnas storskifte och laga skifte som innebar att allt gemensamt brukande av jorden upphörde. Byarnas täta bebyggelse och nära samvaro mellan människorna ersattes av längre avstånd mellan gårdarna. Det blev en ökad självständighet i att bruka den egna jorden. Den urgamla bondegemenskapen upphörde. Byastämman gick i graven. Ungefär så kan man i korthet beskriva bakgrunden till väckelserörelsen.

Under den senare delen av 1700-talet fanns i Ödeshög komministern Claes Johansson Eek. Han startade en väckelserörelse. Om den hade några framgångar i vår bygd är inte känt. Hans beskrivningar av *ett suparefolk i Ödeshög* finns i boken *Ödeshög genom seklerna*. Han beskrev målande den stora fattigdomen i skogsbygden.

Väckelserörelsen kom vid mitten av 1800-talet till våra bygder. Den medförde att ett missionshus byggdes utmed Holavedsvägen i Stava 1866. Det fanns en hel rad av förgrundsgestalter som drev på utvecklingen. Kanske var Greta Andersdotter i Lilla Krokeks soldattorp en av dem? Hon antecknades i husförhörslängden som predikosjuk.

Hon kom hit från Öninge 1844. Hon hade där varit piga hos Lotta Persdotter. Där hölls religiösa sammankomster och det medförde att länsmannen ingrep och sammankomsterna blev tingssak. Lotta Persdotter dömdes till dryga böter. Greta Andersdotter var med, men vi vet inte vilken roll hon hade där. Hon gifte sig 1844 med livgrenadjären Karl Gustaf Berg i Lilla Krokeks soldattorp.

På den tiden var religiösa möten i hemmen förbjudna, om inte prästen var med. Många präster såg med misstro på det nya och försökte bromsa och lugna. Konventikelplakatet avskaffades 1858. Därefter var det fritt fram för att ha möten i hemmen. I husförhörslängderna antecknade prästerna vilka som var läsare och vilka som var mest drivande i väckelserörelsen.

Väckelserörelsen vällde fram som en stormvind. En mängd engagerade män och kvinnor drev verksamheten vidare i våra bygder.

Några protokoll om verksamheten i Stava missionshus finns inte bevarade förrän efter 1910. Men något lite vet vi ändå om verksamheten. Från 1880-talet och fram till 1952 fanns två olika föreningar i Stava. Dessutom fanns ungdomsföreningar. Söndagsskola hölls dels i missionshuset och dels i Kopparp. År 1921 byggdes ett nytt missionshus och det gamla revs.

Det nya missionshuset, som fortfarande är i bruk, ligger på Lilla Krokeks marker men kallas fortfarande Stava missionshus. Här har under årens lopp funnits en mångskiftande verksamhet, inte minst på ungdomssidan. Här fanns ett särskilt bibliotek med utlåning av böcker. Enligt en förteckning fanns där minst 150 böcker och utlåningen var omfattande.

Det är inte känt när bokverksamheten startades, men den äldsta bevarade bokförteckningen är från 1913. Där fanns teologisk litteratur och där fanns

läroböcker i Sveriges historia och världshistoria. Där fanns Fänrik Ståls sägner, Onkel Toms stuga, Robinson Crouse och många andra liknande böcker.

Verksamheten medförde också att personer i vår bygd valde att arbeta som predikant eller pastor eller som missionär till främmande land. Vi har fyra sådana exempel. Bröderna Elvir och Gösta Stavman från Öjan gjorde detta val under 1930-talet. Elvir blev pastor i Svenska Alliansmissionen och Gösta blev missionär i Sydafrika för Svenska Alliansmissionen. Anton Karlsson från Kopparp blev pastor för Svenska Missionsförbundet och lika så Hugo Andersson från Stora Smedstorp. Han tog senare namnet Stavlid.

Detta var i korthet något om väckelserörelsen. Kanske kan jag längre fram komma med en särskild redovisning rörande väckelserörelsen och verksamheten i anslutning till Stava missionshus.

Jag bör också nämna nykterhetsrörelsen. Den gick hand i hand med väckelserörelsen. Det var till stor del samma personer som var med i ledningen för Stava blåbandsförening som bildades 1905. Ordförande från starten var Jernström i Stava och vice ordförande var Karl Jakobsson i Hagalund.

Det fanns också andra föreningar. År 1912 bildades Stava fruktodlareförening. I styrelsen ingick från början Karl Jernström, Teodor Nilsson i Holkaberg och Gunnar Hård i Stava. Föreningen antog Emil Ottosson från Börstabil som trädbeskärare. Frukträdgårdar var sedan på modet under åtskilliga år i bygden.

Från år 1936 finns noterat att skolläraren Einar Gustafsson var ordförande i fruktodlareföreningen. Till trädskötare antogs då Karl Karlsson. Han sändes till Norrköping för att delta i den av hushållningssällskapet anordnade trädskötarekursen.

Fornminnen

I södra kanten av Sunneryds marker alldeles utmed vägkanten står resta stenar, en domarring. Ett par hundra meter ovanför Vätterstranden har den legat där i minst tusen år. Domarringar var dels begravningsplats och dels mötesplats för rådslag och överläggningar. Kanske var det de första stavaborna som reste stenarna. Detta var innan Sveriges enande, kanske även före östgötarikets tillkomst. Det var kanske i stället släkten eller ätten som då var den samlade grunden.

Utöver domarringen bör också nämnas Skansen, den befästning som fanns på Sunneryds ägor. Enligt gamla uppgifter var vägen där stängd med järnportar. Denna skans kan ha mycket gamla anor. Skansen är utmärkt på Sunneryds äldsta karta från omkring år 1700. Skansen var redan då, åtminstone delvis, raserad. Den var i gamla tider avsedd att hindra fientliga härar att kunna tåga vidare in i Östergötland. Fienden var danskarna, som flera gånger kommit denna väg.

Skansen tillkom under hertig Johan. Så uppges i gamla domböcker. Det är inte omöjligt att det på platsen funnits en befästning redan tidigare och att

den blivit tillbyggd av hertig Johan under 1560-talet. Det är min lilla fundering till detta.

Enligt en gammal fornsägen, återgiven i Widegrens Beskrivning över Östergötland 1817 har en gång danskarna här blivit slagna av svenskarna. En dansk härförare skall här ha begravts under en sten. Det kanske kan avse platsen söder om Skansbacken, eller Englundsbacken som den senare har kallats.

Dessa stensättningar, domarringen och en ev. hällkista i Skrädeberg tyder på att de äldsta bosättningarna, de äldsta spåren efter våra förfäder kan vi finna nära Vättern. Det var också i närheten av Vättern som de första bosättningarna gjordes i bygden.

Ytterligare en skans eller befästning kan ha legat i Narbäck, på höjden mellan landsvägen och motorvägen, strax norr om vägen mot Lakarp.

Enligt uppgifter i Östergötlands beskrivning av Anton Ridderstad 1917 fanns det länge i Holkaberg ett träkors. Det vårdades med stor omsorg. Invid kungsvägen i Narbäck finns Prinsstenen där enligt folktron en dansk prins hade stupat. I själva verket är det en milsten som satts upp under Per Brahes styre.

Vi kan härutöver inte nu peka på direkta fornminnen i Stavabygden. I min tidiga barndom hörde jag talas om att stenyxor hittats i Holkaberg.

Om vi vidgar begreppet blir det något annorlunda. Då kan vi finna minnen från krigen med danskarna, vi kan finna rester av gamla boplatser, stengrunder efter gamla torp, gamla vägsträckningar, märken efter ridstigar osv. Det är bara för oss att med vår fantasi hitta dem. Ett kulturminne kan vi kalla den gamla landsvägen som går genom byarna Porsarp, Narbäck, Holkaberg, Stava, Hårstorp och Sunneryd. Den är idag lokalväg men var i gamla tider av riks betydelse. Den borde fortfarande vara av riksintresse. Stenkyrkan i Stavreberg får inte heller glömmas bort.

Gårdarna i bygden var förr byggda i en skyddande fyrkant. Detta utgjorde skydd både mot vilda djur och mot andra ovälkomna gäster. På flera storskifteskartor kan vi se denna skyddade fyrkant, tydligast på Munkeryds storskifteskarta från 1788.

De flesta beskrivningarna till storskifteskartorna innehåller formuleringarna: *Byggningstomterna med gamla hus tätt bebyggda*. När laga skiftena skedde under 1800-talet var dessa skyddade fyrkanter borta. Tydligt hade säkerheten blivit bättre, både vad gäller våldgästning och påhälsning av rovdjur, som varg och björn. .

Kartläggningar och skiftesförrättningar

I de flesta byarna i bygden delades den ursprungliga ensamgården under 16- och 1700-talen på flera ägare. Till en början skedde sambruk eller sämjedelning. Allt eftersom jorden delades på allt flera ägare och alla skulle ha en lott i varje åker blev åkerskiftena mindre och mindre. Åren 1757 och 1764 utkom förordningar om storskifte. Detta medförde att varje åker fick delas i högst fyra lotter.

För våra 19 byar i Stavabygden medförde detta att storskiften genomfördes i 12 byar, nämligen i Porsarp 1785, i Munkeryd och Stavreberg 1788, i Sunneryd 1789, i Holkaberg och Stava 1791, i Stora Krokek 1794, i Gyllin-

ge 1795, i Börstabol 1796, i Öjan 1806, i Kopparp 1818 och i Narbäck 1824. De protokoll och kartor som upprättats ger intressanta uppgifter om byarna.

Nästa steg i utvecklingen var det laga skiftet. Det var mera genomgripande. Alla gårdar fick sammanhängande ägor, men med vissa undantag. Nu kom *byasprängningarna*.

Den gamla bygatan med tätt liggande hus försvann också. Gårdarna flyttades ut på gårderna. Den gamla byastämman behövdes inte längre. Varje bonde kunde bestämma om sina angelägenheter, som när han skulle så eller skörda. Laga skifte genomfördes i Glasfall 1828, Hårstorp 1833, Stava 1834, Lilla Krokek 1834, Näteryd 1841, Porsarp 1841, Sunneryd 1848, Munkeryd 1851, Stora Krokek 1851, Kopparp 1860, i Stavreberg 1874 och Stora Smedstorp 1908.

Skiftesförrättningarna kunde ibland medföra stridigheter. Vad jag hitintills kunnat läsa ut av handlingarna har skiftesförrättningarna i Stavabygden kunnat genomföras utan större stridigheter. Någon överklagning har skett men det mesta har skett under fredliga former.

Två av byarna i Stavabygden har inte skiftats utan består fortfarande av ensamgårdar, nämligen Lakarp och Staffanstorp. Det betyder inte att de alltid varit ensamgårdar. Även i dessa har under någon period jorden varit delad och haft flera brukare. Det har då skett i någon form av sämjedelning.

Folkmängd

Att uttala sig om folkmängd i äldre tider är svårt. Att räkna i mantalslängderna är ett sätt. Till denna siffra måste sedan läggas och gissas det antal som inte upptogs i mantalslängden. I början av 1600-talet bodde sammanlagt cirka 100 människor i Stavabygdens 19 byar. Sedan ökade antalet undan för undan. Omkring 1870 bodde här cirka 700 personer. Därefter har antalet stadigt minskat. År 2000 bor här omkring 100 människor. Vi är tillbaka på samma nivå som för 400 år sedan. Särskilt Sunneryd, Stavreberg och Munkeryd har varit folkrika byar.

Kommunikationer

Den äldsta farleden i vår bygd är på Vättern. Säkerligen har människorna här i äldre tider använt vattenvägen. I äldre kyrkoböcker ser vi att det fanns åtskilliga västgötar i vår bygd. Rakt över Vättern var avståndet inte långt. Vi kan också anta att tyngre transporter i äldre tider nästan alltid gick på vattnet. Holavedsvägen var inte vagnväg förrän under 1600-talet.

Genom bygden har sedan urminnes tider gått den gamla landsvägen mellan Gränna och Odeshög. Sett i ett större och vidare perspektiv, mellan Jönköping och Stockholm. Förr kallades den Kungsvägen eller Holavedsvägen. Denna väg har varit kungens eriksgata, här har härar tågat fram och resande av olika slag. Det har varit fattiga människor med knyten på ryggen och rika människor på hästryggen, senare i vagn. Denna väg har varit en riksnerv i Sverige. Den har också i hög grad påverkat människorna och livet i vår bygd.

Troligen var Karl IX den siste svenske kungen som på traditionellt sätt red eriksgata. I Fryxells historia uppges att det skedde med mycket ståt.

Drottningen, prinsarna och prinsessorna följde tåget, liksom också *främmande herrar*. Det var hertig Göran av Bayern och greve Joakim av Mansfeld och andra. Dessutom medföljde en mängd ämbetsmän. De hörde till hovet och kansliet, livgardet, drabanterna. Det var också två kompanier knektar. Inom varje landskap följdes tåget av där boende adelsmän, ridande tre och tre i bredd. De var klädda i sammet och siden med guld och silversnören. Kring halsen bar de tunga guldkedjor och dyrbara pärlband. Hattarna pryddes av stora fjäderbuskar. I händerna fördes förgyllda gevär eller värjor.

Den 16 mars 1609 befann sig kungen med sitt sällskap i Vadstena. Där ägde stora festligheter rum. Därifrån begav han sig vidare med sitt stora sällskap. Den 20 mars kom han till Stora Åby och den 21 mars reste de vidare genom Ödeshög och in i Holaveden. Då de kommit till gränsen mot Småland var granna tält uppsatta. Där hade hertig Johan till avsked anställt ett gästabad. Vi kan anta att detta var i Narbäck eller Porsarp.

Därefter skildes de och konungen reste med sitt sällskap vidare. På andra sidan gränsen mötte riksmarsken Magnus Brahe och Hans Ulfsparre med Smålands adel. Den 23 mars kom de till Jönköping. Enligt uppgift red alla till häst. Dock ingick en vagn (eller släde), möjligen för drottningen. Landsvägen blev annars inte någon riktig vagnväg förrän kanske vid mitten av 1600-talet.

På Sunneryds äldsta karta, från slutet av 1600-talet, kan vi utmed Vätterstranden nedanför den gamla domarringen se ett antal fyrkanter, som möjligen kan betyda byggnader. Hade kanske dessa hus någonting med sjöfarten att göra? På storskifteskartan, ungefär 100 år yngre, finns inte dessa fyrkanter utritade. Men då hade landsvägen blivit vagnväg och kanske hade vattenvägen förlorat i betydelse.

Redan under medeltiden hade väghållningsskyldigheten utpekats. Det var bönderna som hade denna skyldighet. Denna föreskrift fanns redan i landskapslagarna. Den kom också till uttryck i Magnus Erikssons allmänna landslag omkring 1350. Årligen kontrollerades väghållningen genom väg- och brosyner. Kung Kristofers landslag från 1442 föreskrev att tavernor skulle inrättas utmed de allmänna vägarna på två till två och en halv mils avstånd från varandra.

Ändå var det nog inte förrän på 1600-talet som det ställdes krav på bättre vägar. Gustav II Adolf intresserade sig mycket för denna sak. Det var också då som en ökande förvaltning tillkom och även detta invercade. Resandet ökade.

Kristinas förmyndarregering beslöt att alla var skyldiga att röja väg och bygga broar. Drottning Kristina utfärdade 1649 en ny gästgivareordning. Den ålade landshövdingarna att bevaka att vägarna underhölls. Där bestämdes att vägarna skulle mätas så att alla mil blev lika långa. Vidare skulle vid varje mil sättas upp stenar och kännemärken. Systemet med milstenar härrör alltså från denna tid. Under 1600-talet blev vägen bättre och kunde användas för små och enklare åkdon. Diken ansågs ännu inte behövliga. Under höst och vår var vägen mycket dålig.

Bygdens övriga vägar, kyrkvägarna, blev vagnvägar först mot slutet av 1700-talet. Men begreppet väg skall ändå inte jämföras med dagens bilvägar. Våra första vagnvägar gjorde inte skäl för detta begrepp mer än under den torra perioden på sommaren. Under övrig tid på året var det lervälling. Vintrar erbjöd däremot goda möjligheter för slädar och kälkar.

Bönderna i närheten var alltså skyldiga att underhålla vägen. Var och en hade sitt vägstycke. De måste också delta i skjutsväsendet.

Länsmannen höll vägsyn. De som slarvade blev instämnda till tinget och fick böta. Snöskottningen vintertid var särskilt reglerad. Indelning skedde i ploglag med särskild ploglagsförman. Många människor behövdes för att hålla vägarna öppna. Åtskilliga har vid tinget fått plikta för bristande vägunderhåll eller för att de vägrat inställa sig till snöskottningen. 1718 blev Nils Jönsson i Börstabol instämnd för detta. Då och då har sådana stämningar förekommit.

En gästgivargård låg i gamla tider i Stava. Ännu 1649 låg den kvar i Stava men flyttades därefter till Holkaberg. Under ett antal år delades gästgiveriet mellan Holkaberg och Narbäck. Gästgiverier och skjutsväsende fick en fastare ordning vid mitten av 1600-talet. Posttransporterna ökade också och detta ställde större krav på vägarna.

Varje gård eller by skulle ha en kyrkväg. Våra gamla vägar ledde till kyrkan. Detta avspeglar sig i de äldre kartorna, vars vägar inte alltid är desamma som dagens vägar. Från byarna Stora Smedstorp och Svinåsen ledde en väg genom skogen till Munkeryd och vidare mot Stava. Börstabol hade sin kyrkväg via Stavreberg. Länsvägen mot Stora Krokek tycks inte ha tillkommit förrän senare. Från Stavreberg gick vägen som idag ner till Näteryd och sedan vidare ut till landsvägen.

Från Stavreberg ut till Stora Krokek blev ingen väg förrän på 1800-talet. Kopparp hade sin kyrkväg genom skogen ut till Röjegatorna. Sedan följde den Munkeryds kyrkväg till landsvägen. Från Gåsabol gick vägen via Svinåsen till Glasfall och sedan via Stora Krokek ut till landsvägen.

Dessa vägar behövdes inte bara för att ta sig till kyrkan eller till tinget, utan också för att forsla produkterna från gården till torget eller till uppköpare.

Under 1800-talets första hälft ökade trafiken på landsvägen. Den var under stora delar av året i dåligt skick. Det var så illa att paketvagnen *och andra tyngre åkdon alltid om vår och höst måste vägas upp ur gytjan. Det gick åt en fjärdedels timma mera för varje mil på sträckan genom Holaveden än vad som var föreskrivet för postföringen genom övriga delar av riket.*

Därför fick kapten Backlund uppdraget att planera för en ny väg, som skulle gå närmare sjön. Den skulle samtidigt undvika de backar som den gamla vägen hade. Ett förslag till en ny väg framlades 1846. Staten anslog 34.850 riksdaler till vägbygget och i juli 1849 startade arbetet. Det var omfattande arbeten utmed bergssidan. Det blev också arbetstillfällen för människorna i bygden. Det var ett arbete helt utan maskiner. Allt gjordes för hand, med enkla redskap.

Bron över Girabäcken, byggd av gråsten, rasade i november 1850 och fick byggas upp igen. Arbetena drog ut på tiden och ännu i slutet av 1851 gick trafiken på den gamla vägen. På julaftonen 1851 blev postiljonen Forsberg från Jönköping överfallen och illa slagen på vägen vid Mörstorp. Några bönder hörde hans nödrop och skyndade till hans hjälp. Den skyldige var en dräng från Ravelsmark, Johannes Adamsson Kullberg. Han blev av Vista Häradsrätt dömd till döden i februari 1852.

När den nya vägen, numera kallad Turistvägen togs i bruk blev den snabbt populär och berömd på grund av sina vackra utsikter. Tidningarna omtalade att utflykter gjordes på denna väg just för de vackra utsikterna. Gästgivargården i Holkaberg flyttades ned till den nya vägen, där nya hus byggdes. Troligen innebar vägen att det gick lättare att klara sträckan mellan Ödeshög och Gränna i en etapp. Ändå blev det troligen ganska många övernattningar i Sjöberga. Hästar till gästgivargården hölls fortfarande i stall uppe vid den gamla vägen.

Som nämnts tidigare var det bönderna som skulle underhålla vägen. Efter att den nya vägen byggts och togs i bruk, förmodligen sommaren 1852 företogs ny syn och uppmätning för underhållet. Resultatet av den delning som då skedde var att varje helt mantal skulle svara för 390 meters längd av den nya vägen. Alla byar och gårdar berördes, även de som låg i östra delen av socknen, som Kaxbol, Klämmestorp, Tällekullen etc. Bland Stavabygdens byar medförde delningen att Börstabil fick 390 meter, Glasfall 49 m, Gyllinge 390 m, Holkaberg 293 m, Hårstorp 293 m, Kopparp 390 m, Lilla Krokek 390 m, Stora Krokek 390 m, Lakarp 195 m, Munkeryd 390 m, Narbäck 390 m, Näteryd med Kushult 390 m, Porsarp 293 m, Stora Smedstorp 195 m, Staffanstorp 97 m, Stava 390 m, Stavreberg 195 m, Sunneryd 293 m och Öjan 195 meter.

Biltrafik

Bilismen började vid sekelskiftet år 1900 låta tala om sig. Tidningen Lantmannen skrev år 1900 att farhågor hade uttalats för att automobilerna skulle orsaka minskad efterfrågan på hästar.

Att döma av förhållandena i Paris just vid sekelskiftet syntes denna farhåga vara obefogad. Automobiltrafiken omfattades där av stort intresse men trots detta hade antalet hästar ökat från 93 652 hästar till 98 284. *Omnibusbolagen* där hade ökat sina stall med över 1000 hästar till 16.838 hästar.

Detta var lite kuriosa vid sidan om. Jag tror inte att människorna i våra bygder då brydde sig om hur det var med hästarna i Paris. Men i tidningarna kunde man läsa sådana små glimtar från den stora världen.

En och annan privatbil började dyka upp på Holavedsvägen. Kanske var det den 14 eller 15 maj 1903 som den första bilen kom forande. Det var en svensk automobil, tillverkad vid aktiebolaget Scania i Malmö. Det var direktör Hassler, ingenjör Svensson och montören Malmkvist, som då åkte vägen Malmö - Stockholm. De gjorde denna resa på 32 timmar. Detta berättades i Jönköpings-Posten den 16 maj 1903.

Samma år, 1903, någon gång i juli månad kom mr Charles Jasper Glid-

den från Boston i Amerika med sin stora automobil på väg norrut. De övernattade på Hotell Brahe i Gränna. Den 7 augusti 1903 kom det två automobiler som passerade Stava norrut. Det var grosshandlare Nils Vinkler från Malmö samt ingenjörerna Georg Petersson och Johan Koch från Trelleborg med damer. De hade också övernattat på hotell Brahe i Gränna. Avresan från Gränna på morgonen iaktogs av en stor mängd intresserade.

Samma vecka passerade också en annan, mindre automobil på vägen. Sedan ökade denna biltrafik snabbt. Men det skulle dröja länge innan någon i vår bygd skaffade bil. Människorna i bygden såg nog mest bekymmer med dessa nymodiga påhitt. Hästarna hade också svårt att vänja sig vid dem.

När Karl Andersson i Lilla Krokek i början av september 1912 på sedvanligt sätt med häst och vagn skulle resa till Ödeshög mötte han på vägen en automobil. Hästen blev rädd och automobilen stannades i vanlig ordning. Hästen frånspäddes och fördes vid sidan av vägen. När bilen, på tecken att köra förbi, sattes igång, blev hästen återigen så rädd att han segnade ned. Inom några minuter var den död. Hästen var 18 år gammal och hade inköpts några dagar tidigare för 210 kronor. Karl gjorde en kännbar förlust. Bilföraren iakttog vederbörlig försiktighet och hade ingen skuld till olyckan.

Böndernas ansvar för väghållningen fortsatte. Min far, Ivar Johansson, har berättat om detta arbete. I en liten grushåla strax norr om Altona norr om Hårstorp skrapade han fram grus för att köra ut på vägen.

På 1920-talet och 1930-talet ökade antalet bilar på vägen.

En och annan incident med skrämde hästar inträffade. Min farfar, Ernst Johansson i Öjan, var på väg till torget i Ödeshög. Det var en tisdag. En bil med ett fint *sällskap* kom i bil från andra hållet. Ungefär mitt för den plats där motellet Vida Vättern ligger idag möttes de. En av hästarna blev skrämmd och kastade sig mot den andra hästen. Hästar med vagn och allt rullade nedför stupet. Ekipaget blev liggande på en liten avsats nedanför vägen. Ingen blev skadad. Det var den gamla familjevagnen som Ernst brukade ha till torget. Det var en stor vagn med två långsgående soffor på.

Ända fram till 1944 låg ansvaret för väghållningen kvar på bönderna. Detta år blev vägväsendet förstatligat. I praktiken hade böndernas väghållning upphört tidigare. År 1922 infördes automobils katt. Naturaprestationerna övergick mer och mer i kontant vägskatt och vägunderhållet övertogs av vägkassorna, en för varje väghållningsdistrikt.

Vägkassorna kunde börja anställa vägarbetare. En kår av vägarbetare uppkom redan under 1920-talet. Gamla tiders väghållning upphörde därför i praktiken före 1937. Den första motordrivna väghyveln importerades från Amerika 1927. År 1925 visades den första svenska bilplogen för snöröjning. Grindar på allmänna vägar förbjöds 1927.

Nämnas bör också något om kommunikationerna på Vättern. Resor och transporter på Vättern har skett i alla tider, långt innan landsvägsresandet började. Vid Vätterns stränder har funnits 65-70 bryggor och lastplatser.

Anlagda hamnar och bryggor är trots detta av ganska sent datum. I gamla tider var båtarna små och man använde de naturliga möjligheterna till last-

ning och lossning. Båtarna blev med tiden större och mera djupgående och krävde bättre möjligheter för att lasta och lossa. I vår bygd tillkom då Stava brygga.

Före Stava bryggas tillkomst hade holavedsbönderna fraktat sina skogsprodukter till Blå port, mellan Sjöberga och Stava. Hur länge det skett är okänt. Blå port utgörs av ett cirka 30 meter brant klippstup utan några som helst förutsättningar till hamn. Men här fanns god ankarbotten och därför kunde skutorna ligga för ankar en bit ut i sjön, medan man lastade. Virket släpptes utefter en stor trätrumma ned till vattnet. Sedan roddes det ut eller släpades med roddbåtar till skutorna. Efter bergssidan fanns långa brandstegar där man kunde klättra från vägen ned till botten av stupet, där roddbåtarna kunde angöra. Detta måste ha varit en både arbetsam och riskabel metod att lasta båtar.

Spannmålsprodukter fick bönderna i äldre tider köra till Mjölby, Gränna, Vadstena eller Jönköping. En resa till Mjölby med häst och vagn började kl. 2 på morgonen och man kom inte hem förrän sent på kvällen. En sådan resa tog nästan ett dygn.

När sedan Stava brygga tillkommit kunde bönderna sända spannmål med en båt som hette Falken. Det gick utmärkt. Senare förläste Falken och därefter fick landsvägsresorna med spannmål börja igen.

Stava brygga

Stava brygga tillkom troligen 1892. Möjligen hade någon primitivare brygga funnits tidigare. Därefter hade Stava brygga eller Stava hamn en intensiv blomstringstid. Den kallades ibland också Lussebohamnen. Ända fram på 1930-talet fortsatte verksamheten och trafiken vid Stava hamn. Det var en brant nedfartsväg till bryggan och det var ibland besvärligt.

Verner Falk hade med ett vedlass åkt nedför backen. Om denna händelse har människor berättat. Jag har också funnit en artikel i Östgöta-Bladet den 17 juni 1920 om händelsen och där kan vi läsa följande:

Skenande hästar störtar i sjön och drunknar.

Förliden fredag skulle en dräng hos arrendatorn Oskar Karlson i Bankaby köra ned ett vedlass till Stava hamn. Så snart han kommit ned till vedupplaget och lossade kedjan över lasset föll några vedträn framåt på hästarna. De blev skrämde och rusade i vilt sken rakt ut på hamnkajen.

Där var planen för smal och den ena hästen trängde den andra i sjön. Den drogs själv med i djupet, med vagn och allt. Intrasslade i seltyg och draglinor kunde inte hästarna komma loss och simma i land utan drunknade. Drängen försökte skära av tömmar och draglinor men kunde inte komma tillräckligt långt ut. En ångare från Jönköping låg vid hamnkajen och lastade ved. Därifrån fick man en tross om den ena hästen och försökte så med ångvinschen lyfta upp honom på däck. Hästens huvud var så intrasslat i seldon att den inte kom loss.

Som genom ett under undgick en del människor som vid tillfället vistades på kajen att dras med i sjön.

Vägen ned till hamnen från stora Grännavägen lutar starkt ned mot sjön och det är mer än underligt att icke oftare olyckshändelser orsakas härav.

Arrendator K. som nyligen tillträtt gården och inköpt uppsättning gör genom det skedda en kännbar förlust.

Vid Stava brygga fanns en sågverksrörelse, som drevs av Konrad Hård. Nere vid bryggan låg ångbåtar redo att ta hand om det färdigsågade virket för transport till Göteborg. I Göteborg omlastades virket för vidare frakt till England, Holland och Danmark. De större ångbåtarna fick ankras upp på redde. Vattnet vid bryggan var endast nio fot djupt, trots att den förlängdes år 1920. Den ursprungliga bryggan från 1892 tillät endast mindre båtar att lägga till.

Vedskutorna brukade komma framåt kvällen och lasta på natten. Detta för att så fort det ljusnade segla iväg till Jönköping eller Vadstena för att avyttra sina laster. Före första världskriget fick man 12 kronor famnen för veden. En skuta lastade normalt 15-20 famnar, så förtjänsten kunde bli god. Men vid depressionstider kunde priset sjunka till fyra kr famnen.

Det var hård konkurrens om veden. Bryggan hade inte plats för mer än tre skutor. Det gällde för skepparna att hålla sams, när man låg på tur och väntade på att få lasta. Men skepparna Fältskog på slupen Thyra, Arvid Sabbel på Neptun, Gottfrid Rydberg på Anna, Fägersten på Framåt och Gustafsson på Vicktoria kände varandra sedan gammalt, även om mycket skilde dem åt i sätt och sinne. Ibland, när vindförhållandena var ogynnsamma, kunde man få ligga stilla upp till en vecka.

Då var det bra med lite sällskap. Likaså var det tacksamt om någon kom ut med en julle och bogserade in skutan till bryggan när kvällsbrisen dött ut.

(Dessa sista stycken har hämtats ur boken *öDe seglade på Vättern*, av Yngve Malmquist. Uppgifterna bygger på intervjuer med bland andra Gunnar Hård).

Sågverksrörelsen lades ned på 1930-talet. Livet i hamnen upphörde. Många är dock berättelserna om livet vid Stava hamn. Gunnar Hård med flera hade många minnen av detta och kunde berätta.

Från Stava brygga kunde bönderna sända sina produkter, som ved och spannmål. Men det förekom också en del persontrafik. Ångfartyget Östern stannade till vid Stava på sin trad mellan Jönköping och Motala, tre gånger i veckan i vardera riktningen på fastställda tider. Från Motala kunde man sedan ta kanalbåten till Stockholm.

Torsdagen den 12 december 1895 i kvällen grundstötte ångaren Östern vid norra udden av Visingsö. Den fördes av kapten G. Karlsson, Ångaren var på färd från Motala till Jönköping men höll egendomligt nog kurs rakt mot udden. Fiskare, som var sysselsatta i närheten med att dra not, skyndade till. Inom några minuter var ångaren vattenfylld och började sjunka. Det var inte särskilt djupt på platsen och däckets blev stående över vattnet.

Besättningen och den kvinnliga betjäningen, tre till antalet, begav sig i land i räddningsbåten. En enda passagerare fanns ombord och denne fick hjälp av en fiskare att komma iland på Visingsö. Då grundstötningen skedde satt kaptenen i matsalen och åt sin kvällsvard. Han hade överlåtit befälet till rorgångaren Jansson. Denne hade i många år tjänstgjort på ångaren Primus

och hade full kännedom om navigering av ångare. Han höll emellertid för nära land och styrde fartyget rätt upp på ett stengrund 500 m norr om Vingsö norra udde.

Det blev sedan svårt väder och bärgningen drog ut på tiden. Så länge att båten slogs sönder mot stenarna och blev vrak. Trafiken mellan Jönköping ó Motala ó Askersund upptogs då i stället av den nybyggda Motala Express. Den anlöpte samma hamnar. Hur länge den stannade till vid Stava hamn är osäkert. Ångaren Freja som också gick på traden Jönköping - Hästholmen stannade också till i Stava.

Detta framgår av annonser från 1896. Möjligen upphörde persontrafiken från Stava brygga ganska snart därefter. Tidningarna från den tiden torde kunna ge besked. Verksamheten vid Stava brygga upphörde på 1930-talet. Bilarna tog över.

Mera om Stava hamn kan läsas under Stava.

Järnväg

Järnvägen kom till Ödeshög 1887. Det planerades också för en järnväg mellan Gränna och Ödeshög och likaså mellan Gränna och Tranås. Den senare skulle ha en nordlig sträckning nära länsgränsen. Aktieteckning för denna skedde 1893 men järnvägen blev aldrig byggd. Ännu 1905 var frågan aktuell.

Planerna på en järnväg mellan Gränna och Ödeshög var under lång tid aktuella. I den arbetsgrupp som bildades ingick August Nilsson i Sjöberga. Han var en varm förespråkare för järnvägen. Flera sammanträden hölls under 1898 och 1899. Ett förslag att den skulle dras i närheten av den nya vägen ändrades. Ny utstakning skedde med en östligare sträckning. Detta ansågs vara till fördel för lokaltrafiken och ortens behov. En kostnadsberäkning visade att järnvägen skulle kosta 1.211.000: - kronor.

Enligt förslaget skulle större stationer anläggas vid Gränna och Munkebyrd. Mindre stationer skulle byggas vid Röttle, Uppgränna, Isgårda och Kushult samt hållplatser på ett par andra ställen. Ett stickspår till Gränna hamn ingick också i beräkningarna. Det hela drog ut på tiden.

Den 17 februari 1905 hölls ett sammanträde i Ödeshög. Det gällde att bygga en järnväg från Ödeshög till Gränna samt därifrån vidare till Brötjemark. Detta för att binda ihop den med nästa järnväg till Jönköping. Intresset var stort och vid detta sammanträde var omkring 40 personer närvarande. I den styrelse som drev frågan ingick bland andra possessionaterna K. Gustafsson, Ek Haga och J A Andersson, Sjöstorp, f.d. gästgivaren J A Nilsson, Ödeshög, borgmästaren V Egnell Gränna, landstingsman S A Johansson, Ribbagården, patron A Larsson, Vretaholm och f.d. häradsdomaren C F Johansson, Barnarp. Suppleanter var bl. a. Ernst Damberg från Lilla Krokek.

Det blev ingen järnväg men frågan var aktuell under lång tid. Det fanns också motståndare till förslaget. Därför var Stava brygga bygdens närmaste plats för att ta sig vidare ut i världen. Det fanns också en möjlighet till, nämligen postdiligensen. Den kom dagligen alltsedan 1860 vägen mellan Gränna och Ödeshög. År 1921 startades en busslinje mellan Ödeshög och Gränna. Sedan drev Trafikaktiebolaget Jönköping ó Gränna ó Ödeshög (JGÖ)

denna trafik under många år. Bolaget avvecklades 1955. Trafiken övertogs då av SJ Busstrafik.

Innan vi går längre bör jag här nämna något om cykeln. Först kallades den för bicykel eller velociped. Det var i storstäderna som cyklarna först blev vanliga. I Stockholm fanns i augusti 1896 nästan fem tusen velocipeder. Ett år senare hade antalet ökat till 10 280. I tidningarna fanns annonser om velocipeder.

Ebbes bruk i Huskvarna började tillverka velocipeder i början av 1890-talet. 1896 började också Huskvarna Vapenfabrik sådan tillverkning. En velociped av fabrikat Huskvarna kostade 1898 från 250 kronor och uppåt, allt efter utrustning och modell. Detta var mycket pengar då.

I Östgöta-Bladet kunde vi lördagen den 11 juni 1898 läsa att Albin *Pantzar i Rossholmen på onsdagen på bicykel skulle färdas till Ödeshög. När han kommit nära Orrnäs, föll han av bicykeln i landsvägen med den olyckliga påföljd, att han fick ena nyckelbenet bräckt, varför hr P nu ligger i Ödeshög under läkarvård.*

Vi vet inte vem som först skaffade velociped i bygden. Jag tror att Albin Pantzar var en av de första. Möjligen var det en så kallad höghjuling. De var höga och brutna nyckelben var en typisk skada vid olyckor med höghjulingar. 1901 ansågs det i Gränna behövas särskilda regler för velocipedtrafiken och då utfärdades en särskild velocipedstadga.

Apropå höghjulingar. En sådan fanns på Södergården i Holkaberg. Leif Ivarsson har berättat att denna cykel i gamla tider användes av hans farfar, Gideon Andersson.

Den 14 april 1927 startade serietillverkningen av Volvobilar i Göteborg. Fem nya bilar rullade varje dag ut från fabriken. I Stavabygden började bilintresset att vakna. Einar Karlsson i Lilla Krokek tog körkort 1927 och skaffade då eller året därpå sin första bil. öBil-Antonö i Stava och skolläraren Einar Gustafsson i Munkeryd gjorde likadant. Vem som var först vet jag inte. I början av 1930-talet köpte Einar Karlsson en lastbil som han sedan körde mjölktransporter med. I Lilla Krokek bodde också Konrad Hård, virkeshandlande. Han köpte lastbil, troligen i slutet av 1920-talet. Han hade en chaufför anställd.

År 1937 kom telefonen till bygden. Telefonstationer anlades i Munkeryd, Bultsbo, Maltmossen och på andra platser. Stolpledningar drogs mellan byarna, genom ängar och hagar, främst utmed vägarna. Arbetare inhystes på olika håll medan arbetet pågick. År 1938 hade telefonstationen i Munkeryd 11 abonnenter, nämligen

- 1) Nils Elf, lantbrukare i Lilla Krokek,
- 2) Viktor Andersson, lantbrukare i Narbäck,
- 3) David Gustafsson, lantbrukare i Holkaberg,
- 4) Einar Karlsson, lantbrukare i Lilla Krokek,
- 5) Ernst Johansson, lantbrukare i Öjan,
- 6) Henry Johansson, lantbrukare i Munkeryd,
- 7) Bertil Andersson, lantbrukare i Munkeryd,
- 8) Einar Gustafsson, folkskollärare,

- 9) Henrik Tallberg, handlande i Lilla Krokek,
- 10) Konrad Hård, trävaruhandlande i Lilla Krokek och
- 11) Valfrid Sten, lantbrukare i Stava.

Telefonen var ett stort framsteg. Tidigare hade man fått sända bud efter barnmorskan eller doktorn. Snabba hästar användes när det var bråttom. I Stavabygden bodde vid denna tid omkring 400 personer. 11 av dem hade egen telefon. En stor och tung, svart apparat, uppsatt på väggen med vev på sidan. Tänk om dessa människor kunnat se in i framtiden och se att varje människa hade en liten smidig mobiltelefon i fickan.

Kanske bör det påpekas att det faktiskt fanns en telefonledning mellan Ödeshög och Gränna. Den tillkom troligen på 1890-talet. Dessförinnan hade samtal fått kopplas via Boxholm, Tranås, Nässjö och Jönköping. När en stolplinje då planerades mellan Ödeshög och Gränna beräknades den kosta mindre än 2000 kronor.

Från telefon är tanken inte sen att komma till elektriciteten.

Elektriciteten

År 1943 kom elektriciteten till vår bygd. Till Ödeshögs samhälle hade den kommit långt tidigare. Nya skaror av arbetare kom. Nya stolpledningar drogs. Transformatorstationersattes upp, en för varje by. Det var en stor känsla när glödlampan för första gången tändes. Karbidlampor och fotogenlampor ställdes undan.

Än idag kan vi, som var med då, påminna oss lukten av karbidlampan, när den varje dag skulle rengöras. Den gamla karbiden skulle tas bort, ny karbid fyllas på, lite vatten likaså. Brännaren skulle rensas. Nu kunde man köpa elektriska lampor. Nu kom även radion.

Hösten 1943 lämnade Feldt på Elektriska installationsbyrån anbud på elektrisk installation hos min farfar, Ernst Johansson i Öjan för 1000 kronor. Anbudet bestod av fyra ljuspunkter samt två väggkontakter i bostadshus, två ljuspunkter utomhus, tre ljuspunkter i uthus samt ytterligare sju ljuspunkter, belägna i lagård, loge, hönshus och stall.

Vi kan se att väggkontakt i köket inte var med i offerten, endast en väggkontakt i två rum i bostadshuset. Det var en enkel installation och ett lågt pris. Vi kan se att elektriciteten i början ansågs mest vara avsedd för ljus. Den sågs då mest som en ersättning för fotogenen och karbiden.

Efter elektricitetens ankomst kom det så småningom också elektriska maskiner. En sådan var mjölkmaskinen. Här och där började det höras maskinbuller från lagårdarna. Traktorer kom till användning även på mindre gårdar. Hästarna minskade i antal. Bilismens genombrott gjorde det möjligt för människor i bygden att ha arbete på annat håll, i Ödeshög eller Gränna eller Tranås och samtidigt bo kvar i bygden och kanske samtidigt driva ett något mindre intensivt jordbruk.

Radiotjänst hade startat sin verksamhet 1925 och det dröjde inte länge innan den första kristallradiomottagaren kom till vår bygd. Karl Lindberg i Näteryd började år 1926 sälja sådana apparater och monterade dem. På 1940-talet cyklade Sven i Tällekullen runt i bygden och sålde elektriska radioapparater.

Emigration mm

Hela bygden har fått lämna bidrag till emigrationen. Hur många människor som från bygden reste till Amerika är svårt att svara exakt på. Många reste inte direkt från hembyn utan efter att ha tjänat dräng eller piga någon annan stans och det gör det svårare att finna uppgifter om utflyttningarna. Totalt torde något mer än ett par hundra personer från bygden ha emigrerat till Amerika. Det var byarna Munkeryd, Stavreberg och Sunneryd som lämnade de största bidragen till emigrationen.

I flera fall har hela familjer emigrerat, i andra fall har familjer blivit delade. I något fall har det börjat med att några barn flyttat. Sedan reste föräldrarna och lämnade sina andra barn kvar i Sverige. Det finns exempel på att en hustru rymt till Amerika och lämnat maken kvar. I andra fall har mannen rymt och lämnat hustrun kvar.

Många tårar har fällt av föräldrar som kanske blivit ensamma kvar. Men det fälldes tårar också i Amerika. Den 18-åriga Anna Jonsdotter från Gyllinge grät sig till sömns varje kväll i Iowa. Hon ville återvända till Sverige så fort hon tjänat ihop pengar till biljetten. Det blev inte så. Hon gifte sig i Amerika, men i hela sitt liv längtade hon tillbaka till Sverige. Hon lärde sig aldrig engelskan. Hon blev på sin ålders höst ganska ensam. Hennes barn och barnbarn kunde inte tala med henne. Det har hennes barnbarn Waine Anderson i Des Moines i Iowa berättat.

Det finns också flyttningar som inte gick utomlands. Nu började flyttningarna till de större städerna inom Sverige. Landsbygden började avfolkas. Först var det backstugor och torp. Flykten från landsbygden började.

Men vi kan också konstatera flyttningar mellan församlingarna. Till och från grannförsamlingar har flyttningar alltid förekommit, men även från församlingar på längre avstånd har förekommit vågor av inflyttningar. Som exempel kan jag nämna inflyttningar till Ödeshögs socken från Vireda vid mitten av 1800-talet. I början av 1860-talet fanns ett 60-tal personer i Ödeshögs socken som var födda i Vireda. Från Västergötland har också kommit människor hit. I gamla tider gick man på isen över Vättern eller åkte båt.

Sjukdomar och dödlighet

Många sjukdomar som idag passerar obemärkt medförde i gamla tider stor dödlighet. Det var sjukdomar som mässling, difteri och charlakansfeber. Därutöver fanns sjukdomar som då och då gick över världen. Bland sådana var pesten den mest fruktade. Som en röd tråd genom historien löper pesten. Digerdöden, svarta döden eller svarta pesten kallades den.

Det är den största plåga som drabbat mänskligheten i historisk tid har det sagts. Under 1300-talet svepte den fram över så gott som hela den då kända världen. Mer än en fjärdedel av Europas befolkning dog den gången.

Senast pesten drabbade våra bygder var åren 1710 och 1711. Det var den asiatiska svarta böldpesten. Stora Krokek var den hårdast drabbade byn i Stavabygden. Där dog sju personer.

De första pestfallen i Sverige i denna epidemi inträffade i Stockholm i juni 1710. Därefter spred sig sjukdomen ut över landet. I Ödeshögs socken inträffade det första dödsfallet den 23 oktober 1710, då Erik Månsson, en ung dräng i Riddargården i Ödeshög dog. Därefter spred sig pesten, först i Ödeshögs by. I november slog den till i Hålan, Jusseryd och Gumby. I december inträffade tre dödsfall i Sunneryd och två i Hårstorp. I januari 1711 spred den sig vidare.

Den 25 januari dog Elin Rasmusdotter i Stora Krokek efter tre - fyra dagars sjukdom, ett vanligt sjukdomsförlopp. Den 7 februari dog bonden Tyres Nilsson i Stora Krokek, den 17 februari bonden Erik Bengtsson. Den 19 februari dog Anna och Måns barn till Tyres Nilsson, den 21 dog Anna Rasmusdotter. Den 2 mars dog Anna Tyresdotter, hustru till den avlidne Erik Bengtsson, alla dessa sju senast namngivna från Stora Krokek.

Pesten härjade i bygden ända till hösten 1711. I Ödeshögs socken dog 154 personer, därav 17 i Stavabygden. Dessa år var också år med dåliga skördar. Det var nödår med hunger och svält, vilket också bidrog till höga dödstal. Redan åren innan peståren, 1708 och 1709, var svåra år. 1708 kom stark kyla och mycken snö vid Mickelsmäss, den 29 september, och sedan fortsatte kylan utan tö ända till fastan. 1727 var också ett svårt missväxtår i hela landet.

1737 var ett år med höga dödstal. Det har i Ödeshögs kyrkoböcker inte angetts vilka sjukdomar som härjade. Möjligen var det "frossan", som är omtalad det året på andra håll. I Ödeshögs församling dog 109 personer, ca tre gånger så många som under ett normalår. I Stavabygden dog 20 personer. Frossan var möjligen malaria som i gamla tider var vanligt i Sverige.

1749 inrättades tabellverket och därmed fick vi säkrare uppgifter. 1762 och 1771 var år då skörden så gott som helt uteblev. Åren 1756, 1761, 1764, 1772, 1775 samt åren 1780-73 var år med mycket svaga skördar, likaså åren 1785 och 1798.

År 1773 var också ett svårt år med höga dödstal. Enligt kyrkoboken. I Ödeshögs socken dog 146 människor mot ungefär 50 under ett normalår. Det var flera sjukdomar som härjade. Mest var det rödsot men även koporna och hetsiga sjukan. Lungsot och vattusot förekom också. I Stavabygden dog 24 människor vilket var 2-3 gånger flera än normalt. Likaså var 1781 ett år med höga dödstal. I Ödeshögs socken avled 97 människor, därav 28 i Stavabygden.

Nästa stora epidemi inträffade 1857 då rödsoten, den *store mandråparen* slog till. Det året dog 234 människor i socknen. I Stavabygden dog 71 människor, därav 52 i rödsoten. Detta dödstal är det högsta som jag anträffat något år i mina undersökningar av bygdens historia.

1918 var också ett mörkt år i bygdens sjukdomshistoria. Det var då spanska sjukan som härjade. Dödstalen var dock låga, jämfört med rödsoten 1857.

År med höga dödstal hade troligen också i många fall koppling till missväxt, nödår och svält. För lite mat eller dålig mat satte ned motståndskraften.

Ur domböckerna

Domböckerna kan på ett särskilt sätt berätta om livet i bygden. Här finner man köpekontrakt, torpkontrakt, lagfarter, tvister om än det ena och än det andra. Där kan man också se vilka brott som förövats i bygden, och mycket annat.

Frånsett enstaka år där domböckerna saknas finns domböckerna i vårt härad bevarade från år 1616 och framåt. Jag har studerat domböckerna fram till 1848 samt enstaka notiser från 1864. De notiser som jag där anträffat har jag fört vidare ut i de berättelserna om byarna i bygden.

Brottmålen i vår bygd har inte varit särskilt anmärkningsvärda i jämförelse med andra bygder. Visst har ett och annat hänt under de fyra hundra år som vi kan överblicka. I Stava har både mord och dråp inträffat.

År 1622 hölls det julkalas hos Per i Stava och detta julkalas slutade med ett knivdråp. Lasse Toresson i Kopparp blev hårt trängd av Olof i Lilla Krokek och det slutade med att Lasse tog till kniven. Olof dog tre dagar därefter. Vid tinget i Heda den 11 mars 1623 bad Olofs änka för dråparen, att han skulle förskonas till livet och betala kristlig bot. Så blev också domen från den kungliga hovrätten i Stockholm.

Mordet i Stava 1864 rörde också om i människors lugna vardag. Mordoffret hette Samuel Svensson och var från Lilla Krokek. Mördaren, Johan Svensson, var inte från vår bygd. Han råkade endast ha vägen genom vår bygd, när han kände sig manad att begå detta brott. Häradsrätten dömde honom till tio års straffarbete. Hovrätten ändrade domen och konstaterade att Johan Svensson varit *av vansinne berövad förmågan att dess följder bedöma, och finner Kongliga Hovrätten ifrågavarande brott icke kunna Johan Svensson tillräknas*. Mordet i Stava är nämnt något under Lilla Krokek, eftersom mordoffret Samuel Svensson bodde där.

Vi har ett mord till att redovisa, mordet på Maja Stina Håkansdotter på Gyllinge gårde 1855. Det var häradsbosen, avdragaren Johan Kumling som den 21 mars 1855 på hemväg från Gyllinge med en sten slog ihjäl sin hustru, Maja Stina Håkansdotter. Han blev dömd till döden av häradsrätten och även av Göta Hovrätt. Domen ändrades av Kungl. Maj:t till straffarbete i 10 år.

I Börstabol inträffade den 23 mars 1684 en sorglig olyckshändelse. Drängen Sven Månsson, 16-17 år gammal, råkade av våda skjuta pigan Anna Stensdotter till döds med en bössa. Sven hade uppmanats att bära bössan till Glasfall. Just utanför husen i Börstabol råkade ett vådaskott avgå och detta träffade Anna Stensdotter i huvudet. Rätten fann att allt skett av våda och dömde Sven till böter.

Dessa brott och många andra brott samt mycket annat ur domböckerna är närmare beskrivna under respektive byar.

Spökplatser

Vem tror väl på spöken? Finns det plats för spökhistorier i denna berättelse? Visst gör det. Spökberättelser hade en stor plats i gamla tider - och det är ju gamla tider som jag nu berättar om. Men spökberättelser är lika

aktuella för vår tid också. Spöken och andeväsen tycks i våra dagar uppleva en renässans.

Spöken och spökhistorier har i de flesta fall en koppling till händelser i gamla tider. Det var den döde som gick *igen*. Det finns många varianter av dessa berättelser om det övernaturliga. Många människor kan fortfarande berätta om lyktgubbar, irrbloss, älvor på ängen, om mylingar och mycket annat. Lyktgubbar och irrbloss visade sig på mossar och i kärr efter mörkrets inbrott. En annan plats som sådant förekom på var gravplatser. Det var små ljus som skymtade, dansade och ibland var större, ibland mindre. Det har av någon beskrivits som sumpgas som stigit upp ur jorden och självan-tänts. Det har av någon påståtts att dessa ljussken var andar av människor som gått ner sig i kärr och sankmarker och som med ljussken försöker förmå flera att också göra detta.

Ordet myling kommer av *myrding* = *en mördad*. I svensk folktro är en myling spöket efter ett mördat barn, som grävts ned eller lagts *på lönn*. Sägner berättar om hur mylingen försöker få tag i sin moder. Uppgifter om mylingar har jag fått från flera håll. Det kan finnas skäl att påminna sig kvinnornas svåra situation i gamla tider. Samhällets reaktion på oäkta barn var enbart fördömande. Föräldrarna straffades. Moderns utkomstmöjligheter försämrades. Vi kan anta att många kvinnor i gamla tider ansåg sig tvingade att göra sig kvitt det barn de väntade.

I de 19 byarna i Stavabygden fanns säkerligen förr i tiden spöken på många platser. Här har jag berättelser om nio spökplatser. De nio spökplatserna är följande:

På Hårstorps marker ligger Gesällkärret. Det ligger utmed den gamla Holavedsvägen, en i dag stilla och nästan bortglömd väg. I gamla tider, före 1852 var det en mycket trafikerad väg, huvudvägen mellan Stockholm och Jönköping. Gesällkärret ligger några hundra meter norr om Hårstorps by, på östra sidan om vägen. Enligt legenden drunknade (eller dränkte sig) här för länge sedan en gesäll, som kommit vandrande på vägen. Den som stannar till där på platsen kan nere i det svarta vattnet se gesällens ögon glimma långt där nere. Var det kanske olycklig kärlek som låg bakom?

I Lilla Krokek spökade det förr på vinden i södergårdens hus. Hur spöket uppenbarade sig är okänt. Troligen var det otäcka ljud på vinden? I början av 1900-talet hade Konrad Samuelsson (Konrad Smed) värvats till att försöka få bort spöket. Konrad satte sig en kväll på plats för att läsa högt ur bibeln för spöket. Spöket lär dock inte ha givit upp för Konrads bibelläsning. Eller tyckte kanske inte om det som lästes. Efter en stund blev oljuden så förfärliga att Konrad slängde bibeln och sprang från platsen. Vad bakgrunden till denna spökhistoria kan vara vet vi inget om. Kanske kan det vara från hösten 1857 då tre barn i detta hus dog i rödsoten på en dryg veckas tid? Det var barn till rusthållaren Johannes Damberg, och dessutom hans hustru Anna Brita Larsdotter som då dog. Av deras sex barn var det bara ett som uppnådde vuxen ålder. Tre dog i rödsoten 1857, de övriga två dog också i unga år.

På Stora Krokeks ägor, på gränsen mot Munkeryd finns ett berg som under lång tid kallats Gubbaberget. Namnet finns upptaget i handlingarna till laga skiftet 1851. Här har det spökats förr i tiden. Om detta spöke finns inga närmare beskrivningar, bara en uppgift om att där spökar det. Spöket kan förmodligen antas vara en gubbe, varför annars namnet Gubbaberget? Här kunde man bli berömd berättades det också i gamla tider. En ond *människa* bodde i närheten av berget förr. Efter dennes död blev berget inte så farligt längre. Om detta kunde Otto Johansson i Nyttorp i Munkeryd berätta.

I backen från Stora Krokek ner mot Lilla Krokek kunde man i gamla tider se ljussken. Det var älvorna på ängen kanske, eller var det något annat? Vem vet mera om detta?

Mellan Gyllinge och Gåsabol gick i gamla tider en väg som användes flitigt. Det var en väg som ledde vidare österut mot Haddåsen och andra byar österut. Här utmed denna väg spökade det också. Riktigt hur detta spöke gjorde sina framträdanden eller hur det såg ut är okänt. Ett vittne har berättat om att det inte gick att cykla här. Det var alltid någon som höll igen, det gick tungt. Man var tvungen att gå av cykeln och leda den. Hur spöket uppträdde innan cykelns ankomst finns det ingen uppgift om. Här inte *långt från sin hydda där han bodde ensam* frös Johan Ärlig ihjäl natten till julaf-ton 1828. Kanske kunde detta vara upphovet till denna spökhistoria, tänkte jag? Kanske är det Johan Ärlig som vill ha hjälp att inte frysa ihjäl?

Så har mina funderingar gått, ända tills Yngve i Stavreberg ringde mig en kväll i februari 2002. Han hade då påmint sig att hans far för många år sedan berättat att häradsbosen Kumling där på Gyllinge gärde slagit ihjäl sin hustru. Kumling hade varit på förrättning i Gyllinge och var oense med sin hustru. Dådet hade skett den 21 mars 1855 på vägen över Gyllinge gärde, på väg mot Gåsabol.

Jag började läsa i domböckerna för detta år. Mycket riktigt kunde jag konstatera att här hade häradsbosen (hudavdragaren) Johannes Jansson Kumling slagit ihjäl sin hustru Maja Stina Håkansdotter. Han blev dömd till döden men benådades av Kungl. Maj:t. Detta mord finns kort beskrivet under berättelsen om Gyllinge.

I Bertils *äng* på Munkeryds ägor, vid gränsen mot Holkaberg vid Röjega-torna visar sig då och då en huvudlös *kärring*. Detta spöke är välkänt och det finns en bred muntlig tradition om henne. Om det finns nu levande människor som sett henne är jag inte säker på, men berättelserna från förr är många. Från 1940-talet finns en ganska detaljerad historia om spökets fram-fart. Det finns mycket att skriva om detta. Jag har hoppats på att i domböck-erna finna någon anteckning som kunde kasta ljus över denna spökhistoria. Ännu har jag kanske inte funnit något.?

I Stava, mitt för Bil-Antons gård, mötte man i gamla tider ett liktåg. Om liktåget har det berättats. Däremot hade man glömt mordet i Stava, som inträffade på just den platsen den 27 april 1864. Där blev Samuel Svensson från Lilla Krokek med en hammare brutalt ihjälslagen. De som berättat för

mig om liktåget har inte känt till mordet. Det är intressant att se hur en händelse i gamla tider blivit bortglömd och fått lämna plats för en liktågshistoria.

I Skansbacken på Sunneryds marker spökade det förr. Backen har också på senare tid kallats Englundbacken eftersom Englund med sin familj bodde i sitt torp ovanför backen. Detta är den plats där den gamla skansen låg, befästningen. Sista låset skulle man kunna kalla denna skans. När fienden väl kunnat passera denna plats låg Östergötland oskyddat framför dem.

Befästningen finns inritad på Sunneryds äldsta karta från år 1700. Skansen var redan vid kartmätningen riven. På kartan står Rester *efter en gammal skans*. Denna skans var en viktig del av vårt lands försvar mot danska krigshärlar som kom denna väg. Kanske spelade den någon roll i Gustav Vasas strider med Nils Dacke också, vem vet? Eftersom endast rester återstod i slutet av 1600-talet kan vi anta att skansens historia - och betydelse - ligger under 1400- och 1500-talen, eller kanske tidigt 1600-tal.

Domböckerna uppger visserligen att skansen uppförts under hertig Johans tid, men kanske kan vi anta att det funnits en skans där redan tidigare. Att det skulle spöka på denna plats får anses naturligt. Här har förmodligen många människor fått släppa livet till under kriget med danskarna.

Enligt gammal muntlig tradition har danskar och svenskar slagits här på denna plats. Detta har återgetts av Per David Widegren i Beskrivning över Östergötland 1830 samt av Tuneld (1741 ?). En dansk härförare skall då ha stupat och begravts under en stor sten på denna plats. Här på denna plats, den lilla smala passagen på bergshyllan vid toppen på Skansberget skall också järnportar ha funnits i äldre tider.

Strax söder om Englundbacken låg i gamla tider ett torp som kallades Pellalyckan. Det låg utmed den gamla Holavedsvägen. En långsträckt åker med mylla *på syrländ* låg alldeles öster om husen. Den första som bodde här var troligen Maja Nilsson. Hon hade varit piga hos bonden Lars Nilsson i Sunneryd. Hon hade fått detta torp av sin husbonde, *för gjorda tjäns-ter*. Hon hade också varit hans älskarinna, vilket blev tingssak år 1804. Hon var med barn, men barnet kom *bort*. Maja Nilsson bodde på torpet, kanske från 1815. År 1822 flyttade hon med sin man Lars Nilsson till Skrädebergs ägor. Nya torpare kom till Pellalyckan, Peter Nilsson med sin familj.

Uppgiften om myllingar kommer från Lars Nilsson som på 1930-talet hörde sin mormor, Mor *Lord* på Skansen berätta om detta. Här från sänkan bakom torpet kunde man höra myllingar ropa.

Så blev det så att av de nio spökplatserna har vi på åtminstone tre platser kunnat ge förklaringar till händelser i gamla tider. Två av platserna är gamla mordplatser och en plats har kunnat knytas till ett barns *försvinnande*. Kanske kommer vi längre fram att finna förklaringar till flera av spökplatserna.

Detta var spökens lilla utrymme i min berättelse. De återkommer dessutom i berättelsen för respektive byar. Men det finns mycket mera att berätta om övernaturliga saker, om jättar och troll och annat skrömt.

Vid Gyllingesjön ligger ett berg som förr i tiden kallades Blåhallsberget, just på gränsen mellan Gyllinge och Staffanstorps. Det är omnämnt på åtskil-

liga ställen i handlingar från gamla tider. I detta berg bodde ett berömt troll som kallades Blåhallsgubben. Höll man sig väl med honom fick man god fiskelycka i sjön.

Från annat håll berättas att det bodde en jätte i berget. Men en gubbe som bodde i närheten tänkte på ett hjul med tjära och halm och rullade det utför berget. Sedan dess har jätten inte avhörts. Men riktigt säkra kan vi inte vara. Kanske bor de kvar än, långt inne i berget, jätten och Blåhallsgubben.

Det finns också en berättelse om att en konstnär från Gränna någon gång för många år sedan dränkt sig i sjön. Det var ingen konstnär vilken som helst utan en kyrkomålare som målat i Gränna kyrka. Han hade då målat djävulen så ful att djävulen efteråt förebrådde målaren detta. I förskräckelsen häröver hoppade målaren i sjön från Blåhallsberget och drunknade. En annan sägen berättar att målaren hoppade i sjön från en stor sten, som länge kallades målarstenen.

Det finns flera historier om oförklarliga händelser vid Gyllingesjön. Det kan därför här komma flera berättelser.

Tillägg till spökerna

Ibland inträffar i livet tillfälligheter av olika slag. Jag kan inte kalla det annorlunda. Kanske kan det också kallas övernaturligt. Jag har ibland berättat i föreningar och sällskap om min hembygdsforskning och jag har också berättat om spökplatserna. Berättelserna om *mina spöken* har således blivit kända på flera håll. Några vänner till mig uttalade sitt intresse för dessa spökplatser och jag erbjöd mig att visa dem dessa platser. Till saken hör att dessa personer också är mediala och kan känna av spöken och andeväsen. Vi gjorde en vacker försommardag 2008 en rundresa till en del av spökplatserna och jag vill här nedan beskriva vad som framkom.

Vid Gesällkärret beskrev en av dem hur han såg två yngre personer med knyte på ryggen komma vandrande Holavedsvägen söderifrån. När de kom fram till kärret gick de av vägen på östra sidan och där tog en av gesällerna av sig en del av kläderna och gick sedan ned i kärret och försvann i vattnet. Lite senare, kanske dagar senare kom ett par män i långa svarta rockar med långa störor och med dessa kunde de dra upp liket.

Vid Pellalyckan stannade vi till också. Jag beskrev att Mor Lord på Skansen för ett 70-tal år sedan berättat om att man i sänkan öster och norr om Pellalyckan kunde höra mylingar ropa. Då såg jag hur en av mina mediala personer såg tveksam ut och jag förmodade att han inte trodde på mylingar. Han uppgav då att han just då hörde något helt annat. Här nere i slutningen har hänt något mycket mera så han, inte bara en utan många människor handlar detta om. Här har hänt något förskräckligt. Observeras bör att detta då är den plats omedelbart söder och sydost om den gamla skansen. Där har enligt muntlig tradition slag mellan danskar och svenskar inträffat. Om detta hade jag inte berättat för dem.

Mordplatsen i Stava besökte vi också och här på denna plats kunde de känna energier från något som där inträffat, dock utan att kunna identifiera någon speciell händelse.

Vid Gyllinge sandgårde där häradsbosen Kumling med en sten slagit ihjäl sin hustru kunde också klart kännas av de energier som ännu fanns

kvar på platsen. Dessutom fick en av dessa mediala personer stark huvudvärk så länge vi var kvar på denna plats.

Vid Röjegtatorna stannade vi också till. Skulle möjligen den *huvudlösa käringen* kunna visa sig? Jo en av personerna i sällskapet kunde för sin inre syn se en kvinna i lång klänning fly bort över ängen i riktning mot Lordalyckan. Han kunde inte se något huvud på henne.

Detta var det mediala bidraget till berättelserna om mina spökplatser. Jag är själv inte medial. Jag har inte sett ens en skymt av något onaturligt på dessa spökplatser. Att jag under mitt långa liv har upplevt ett och annat som jag anser övernaturligt är en annan sak. Var och en av mina läsare får göra sin egen bedömning av detta.

Folktro

När jag läst gamla handlingar i våra arkiv har jag då och då också mött sådant som är gammal folkstro. Sådant som människor *i den gamla goda tiden* trodde och tänkte på.

I gamla tider fanns troll, jättar, tomtar, vättar, lyktgubbar, näcken och många andra naturväsen. Våra förfäder måste i det dagliga livet ta hänsyn till allt detta. De måste inrätta sina liv därefter.

Ett nyfött barn måste vaktas noga så att inte trollen kom och bytte ut det mot ett trollbarn. Barnet måste döpas, kristnas, så fort som möjligt. Efter kristnandet kunde inte trollen byta bort barnet.

I domboken från år 1630 kan vi läsa om en *byting* i Gumby.

Hustrun Ingrid Nilsdotter från Gumby stod då inför rätta för att hon mördat sitt barn. Vid tinget intygade två kvinnor som varit med vid födseln att barnet på kvällen efter födseln var ett *välskapt pigebarn*. Men nästa morgon var det ett *faseligt och vanskapt barn med stora leder och knölar*. *Det var en byting*. Trollen hade bytt ut barnet.

Ingrid gavs då rådet att efter vissa sopningsceremonier under tre torsdagskvällar lägga ut barnet för att trollen skulle ta tillbaka det. Då skulle de samtidigt lägga tillbaka hennes eget barn.

Hon lade barnet utanför portluckan den tredje torsdagskvällen och där försvann barnet. Fyra dagar senare återfanns resterna av barnet i ett stenrös ett stenkast från gården. Det var mest bara skelettdelar kvar.

Rätten friade henne, eftersom barnet *var en byting och att många har så sopat bytingar ut*.

Denna formulering i domboken från 1630 visar att detta som hände i Gumby inte var en enskild händelse. Det var många som gjort likadant.

Här kan vi direkt konstatera att *den gamla goda tiden*, den var inte god. I våra bygder kan vi fortfarande finna rester av gamla tiders folkstro.

Vid Gyllingesjön bodde det troll och jättar i Blå Hallsberget. I ett annat berg, möjligen vid Munkeryd kunde man bli bergtagen. Mera om sådant har jag medtagit under respektive byar.

I boken *Ödeshög genom seklerna* finns flera sådana berättelser. Vissa av dem har jag tagit med under respektive by. Bland gamla berättare kan där nämnas grenadjär Stav i Stava samt *Mor Andersson i Stava*.

Huruvida det fortfarande denna dag finns vättar, troll och jättar, det överlåter jag till var och en av mina läsare att bedöma. Berätta gärna.

Människoöden

Det är framför allt människornas historia som jag vill skildra. Hur människorna i vår bygd levit sina liv, i helg och söken, om fattigdomen, sorgen och glädjen. Det är givetvis inte lätt att fånga detta efteråt. Genom boupteckningar, domböcker, marginalanteckningar i husförhörlängder och ibland också muntlig tradition kan vi få en liten bild av den mänskliga tillvaron i gamla tider.

Alla människor är värda sin egen berättelse, men det är inte heller möjligt. Tänk om alla människor skrivit dagbok. Vi får nöja oss med ett urval. För varje by i denna berättelse har jag valt att plocka ut någon eller några personer som jag kortfattat velat berätta om, något mer än övriga människor i byn. Det innebär inte att de övriga skulle vara ointressanta. Med stor ödmjukhet vill jag nämna alla människorna. Se vidare under respektive byar.

Eländesbeskrivning?

När man studerar gamla arkivhandlingar om livet förr får man lätt uppfattningen att livet förr mest bestod av bekymmer, sorg och elände. Vi får då inte glömma att det trots alla bekymmer ändå förekom glädje. Vid högtider av olika slag, marknader och andra tillfällen fanns det säkerligen också plats för glädje. Inte minst familjehögtiderna firades ordentligt. Ett bröllop kunde firas i flera dagar.

De senaste 50 åren

De senaste 50 åren har jag beskrivit endast kortfattat. Det är den period då den svenska moderneringen nästintill avvecklades. Jag har inte försökt att beskriva denna avveckling. Jag har mycket kort intervjuat de människor som bor eller bott på gårdarna och i korthet återgett deras uppgifter.

Ur hembygds litteraturen om bygden

I boken "Ödeshög genom seklerna", utgiven av Ödeshögs kulturnämnd och tryckt 1968 finns åtskilligt skrivet om bygden. Bl. a. har livet vid gästgivargården i Holkaberg blivit skildrat. Där finns också en hel del återgivet under avsnittet "Skrock och vidskepelse". Jag har tagit med ett och annat från denna bok i berättelsen om respektive by.

Källförteckning i övrigt

Kyrkoböcker, jordeböcker, mantalslängder, lantmäterihandlingar
Tidningar: Östgöta-Bladet, Gränna-tidningen, Smålands Allehanda, Jönköpings-Posten, Lantmannen
De seglade på Vättern, av Yngve Malmquist, Jönköpings länsmuseum 1986.

Jönköping i augusti 2009

Arne Ivarsson

Tfn 036/71 32 33

E-post (arnei-i@hotmail.com)